

מארכיון בית לוחמי הגטאות "המערבולת הנוראה שסחפה את העולם סופה יבוא": מכתבים מעיזבונו של רפאל פוטש*

החיים הם זרם אינסופי, וכל אדם נעגן בזרם שאליו הוא משתייך. אין הוא יכול להינתק, לא מאבות אבותיו, לא ממי שהולידו אותו ואף לא מצאצאיו שיבטיחו את המשכיותו. היותך מעוגן בתוך שושלת השתייכות כזאת אינו דומה לרישום סמלי באילן יוחסין. משמעו לחוש בגופך את נוכחותם של הורייך, של סביך, ולחוש שגופך עצמך חי בגופם של ילדיך.¹

כך כותבת יולנדה גמפל בהקדמה לספרה ההורים שחיים דרכי: ילדי המלחמות. ניצולים רבים בחרו להניח את אימי המלחמה מאחוריהם, בניסיון להדחיק את הכאב ולחסוך מבניהם ומבנותיהם את חוויותיהם בשואה או את קורות יקיריהם בימי המלחמה. אך השואה, כך טוענת גמפל, השאירה את אותותיה בגופם ובנפשם והמשיכה להכתיב את חייהם. גמפל מכנה השפעה זו "נשורת רדיואקטיבית".² השואה, לטענתה, עדיין מתווה את מסלול החיים של מי שחוו אותה ושל צאצאיהם, גם אם אין הם מודעים לכך.

המכתבים שנמצאו בעיזבונו של רפאל פוטש (Potasz), שבהם עוסק המאמר הזה, ממחישים היטב את דבריה. בנותיו, שמצאו את המכתבים לאחר מותו ותרמו אותם לארכיון בית לוחמי הגטאות ב־2014, למדו מן המכתבים ומכמה תצלומים פרט חשוב על עברו של אביהן, ומתוך כך גם על עברן שלהן. לפני המלחמה היה אביהן, אז עורך דין במקצועו, נשוי לאישה ששמה זושה והייתה להם בת, לילקה (ליליאן), שנולדה בבנדין (Będzin) ב־1937. בנותיו של רפאל לא שמעו ממנו דבר על אודותיהן. הסוד הוסתר היטב, אף-על-פי שביתם היה מקום מפגש לניצולי בנדין,

* אני מבקשת להודות לתמי ראובני ועיריית אונגה, בנותיו של רפאל פוטש, על תרומת עיזבונו לארכיון בית לוחמי הגטאות. כמו כן תודתי לדפנה איצקוביץ' ונעם רחמילביץ', עמיתיי בספרייה ובארכיון, ולמרגמים שושנה טנגוורצל, שאול קרס, יעל שטרנברג וציפורה נהיר. כתבה על רפאל פוטש ועל המכתבים שנמצאו לאחר מותו שודרה בערוץ 10 ביום השואה תשע"ה.

1 יולנדה גמפל, ההורים שחיים דרכי: ילדי מלחמות (תרגום: תהילה מישור), ירושלים: כתר (2010), עמ' 12.

2 שם, עמ' 14.

והחוויות והזיכרונות המשותפים עלו והוזכרו במפגשיהם. ואלם פוטש, אף שהסתיר מבנותיו את משפחתו הקודמת, בחר שלא להשמיד את המכתבים צופני הסוד. אולי רצה שיימצאו ביום מן הימים.³ ואכן, לאחר מותו, כשפינו את בית ההורים, מצאו בנותיו את אוסף המכתבים.

אביו של רפאל, מאיר פוטש, היה סוכן של חברה לייצור ברגים ומסמרים. זמן קצר לפני המלחמה עבר מאיר מבנדין לפוזנן (Poznań) לרגל עבודתו, ואיתו עברו אשתו דבורה וכן בנו רפאל עם אשתו ובתו. עם פרוץ המלחמה גויס רפאל לצבא פולין, וזושה חזרה עם בתם הקטנה לבית הוריה בבנדין. מאיר ודבורה הגיעו לגטו ורשה. יוסף (יוז'ק), אחיו הצעיר של רפאל, נשלח ב־1936 ללמוד בבית הספר החקלאי מקווה ישראל בפלשתינה. ב־1939, כשהיה עליו לחזור לפולין, הפציר בו אביו מאיר שיישאר בפלשתינה. יוסף נשאר בארץ וב־1944 התגייס לבריגדה היהודית.

רפאל פוטש גויס ליחידה האלפניסטית של הצבא הפולני. הוא נפל בשבי ונשלח למחנה שבויים ליד ארנולדסוויילר (Stammlager Arnoldsweiler - Stalag VI H) במחוז דורן (Dueren) בגרמניה, כשבועים קילומטר מבון.⁴ כל ימי השבי, שנמשכו עד אפריל 1945, קיבל רפאל מכתבים: מאשתו ובתו בבנדין (עד קיץ 1943), מהוריו בגטו ורשה (עד קיץ 1942), מאחיו בכפר חיים ומאלפרד שוורצבאום בלוזאן (Lausanne), שווייץ.⁵ לאחר שחרורו הגיע רפאל למחנה העקורים אוגסבורג (Augsburg). במחנה הכיר את הלה חיה לבית אברמוביץ', ילידת חמלניק (Khmelnik), 1924, והשניים נישאו בארץ־ישראל ב־1947. האחים יוסף ורפאל התגוררו כל השנים זה לצד זה במושב הדר עם, בנחלות שרכש אביהם לפני מלחמה.

אלפרד שוורצבאום, שפעולות ההצלה שלו מצטיירות מן האוסף הזה, נולד ב־1896 בסוסנוביץ (Sosnowiec) שבפולין. בבגרותו עבר לבנדין ועסק במסחר. ב־1939 ביקר בארץ־ישראל. בנובמבר באותה שנה נאסר ונכלא בבית הכלא במיסלוביץ (Myslowice) ונחקר בידי הגסטפו.⁶ עם שחרורו דחה את הפצרותיו של ראש היודנרט בבנדין, משה מונייק מרין, לשמש כסגנו. באפריל 1940 היגרו הוא, אשתו ובנותיו לשווייץ; הם היגרו באופן חוקי והיו מצוידים בדרכונים ובהיתרי

3 לדיון בסיבות שגרמו לניצולי שואה למעט בדיבור על חוויותיהם, ובעיקר על הפחדה מיקריהם, ובהשפעה שהייתה לכך על היחסים עם בני הדור השני ראו: דינה ורדי, נושאי החותם: דיאלוג עם בני הדור השני לשואה, ירושלים: כתר (1990). ורדי טוענת שהורים ניצולי שואה העבירו לילדיהם מסרים תוכניים ורגשיים בערוצי תקשורת מודעת ובלתי מודעת.

4 ראו: *Catalogue of Camps and Prisons in Germany and German-Occupied Territories*, vol. 2, International Tracing Service: Arolsen (1950), p. 25.

5 פוטש קיבל מכתבים גם מנשים פולניות שנתבקשו לכתוב לחיילים ולקצינים הפולנים שנפלו בשבי כדי לעודד את רוחם. מכתבים אלו שמורים אף הם בעיזבון.

6 ראו: עדותו של אלפרד שוורצבאום, ארכיון משואה, 35/382; אלף שוורצבאום, "פעולות עזרה משווייץ בשנים 1945-1940", משואה: קובץ שנתי לתודעת השואה והגבורה ב' (תשל"ד) עמ' 138-147.

יציאה מפולין.⁷ שוורצבאום התיישב בלוזאן, ומשם פעל באופן עצמאי ובתיאום עם גורמים וגופים שונים, ובהם הג'וינט, "הוועד לעזרה ליהודים נצרכים בפולין", "רליקו" ו"החלוץ", כדי לסייע ליהודים באירופה הכבושה.⁸ הוא ביקר במחנות פליטים שהוקמו בשווייץ וסייע כמיטב יכולתו. למימון פעולות הסיוע גייס שוורצבאום כספים מגורמים רשמיים ומנדבנים והשתמש גם בהונו הפרטי. בשל פעילותו הענפה הוא אף עורר את חשדה של המשטרה השוויצרית ונעצר לכמה ימים.⁹

שוורצבאום עלה ארצה ב־1945 והביא איתו את כל המכתבים שהגיעו לידי.¹⁰ בארץ המשיך בפעילות וולונטרית. הוא הקים קרנות סיוע וקרנות לחלוקת מלגות לסטודנטים נזקקים ותמך במוסדות להנצחת השואה.¹¹ שוורצבאום נפטר בישראל ב־1990.

המכתבים והגלויות, הכתובים בפולנית, שופכים אור על קורותיהם של הכותבים ושל הנמענים, על המקומות שבהם חיו ועל ההתרחשויות בהם. ההתכתבויות מלמדות על תלותו של הפרט הנתון במצוקה קיצונית ברשת של תמיכה חומרית ומורלית כאחד. מפעל ההצלה המסועף שניהל אלפרד שוורצבאום משווייץ סיפק תמיכה כזאת לאלפי יהודים בשטחי הכיבוש הנאצי.

"הרבה אנשים בבנדין קיבלו הודעות להצטרף לקרובי משפחה"

את המכתבים מבנדין כתבה זושה. כאמור, עליה ועל בתה לילקה ידוע לנו מעט מאוד. עלי פי דף עד שמילא רפאל פוטש ב־1955, זושה (זופיה זלטה) נולדה בבנדין ב־1911, בת לאסתר ולייזר

- 7 לפני יציאתו מפולין, כשביקר בוורשה כדי לאסוף את הדרכונים, נפגש שוורצבאום עם אדם צ'רניאקוב. על פגישתו עימו הוא מספר בעדותו. ראו: שוורצבאום, "פעולות עזרה משווייץ", עמ' 142.
- 8 על פועלו של שוורצבאום ראו: נפתלי צהר, "אלף שבארצבאום ז"ל (1896—1990)", משואה: קובץ שנתי לתודעת השואה והגבורה יח (1990), עמ' 215–218. צהר מכנה את שוורצבאום "אדם שהוא מוסד שלם". עוד על פועלו של שוורצבאום ראו: תושיה הרצברג, "מלחמת המכתבים של אלף: 1939–1945", בתוך: החול הצוחק: רשימות, תל אביב: אחיאסף (1986), עמ' 22–23.
- 9 שוורצבאום, "פעולות עזרה משווייץ", עמ' 143. שוורצבאום לא ציין בעדותו מתי נעצר אלא הסתפק בטווח הזמן 1942–1943.
- 10 עיובונו של אלפרד שוורצבאום שמור בארכיון משואה ובארכיון בית לוחמי הגטאות. בעיזובן מאות תיקים של התכתובת שלו עם יהודים שנשארו בשטחי הכיבוש, אלפי מכתבים וגלויות שמלמדים על הסיוע שהגיש ליהודים רבים. אוסף אלפרד שוורצבאום התקבל בבית לוחמי הגטאות ב־1965. ראו: מכתבו של צבי שנר ליהודה מימון בוורשה, 14 בפברואר 1965, ארכיון בית לוחמי הגטאות (אבלה"ג), תיק מספר 4881, מדור מיוחד.
- 11 מכתב של צבי שנר לשוורצבאום ממרץ 1965 עולה כי שוורצבאום העביר לבית לוחמי הגטאות סכום כסף למימון מלגות אשר "יאפשרו הכנת עבודות מחקר, פירסום מחקרים וכן הכשרת עובדים מקצועיים לבית לוחמי הגטאות". בכספי התרומה נוסדה בבית קרן על שם אשתו, מרים (מניה) שוורצבאום. אבלה"ג, תיק מספר 4796, תיקיה 6, מדור מיוחד.

קומץ. היא נשארה בבנדין עם בתה והוריה. במכתביה לבעלה הביעה דאגה רבה לגורלו ולמצבו וניסתה להקל עליו. מגטו בבנדין נראו לה התנאים במחנה השבויים קשים מאוד. היא הייתה בטוחה שבעלה סובל חרפת רעב ושלחה לו לחם:

היום שלחתי גלויה ועכשיו אני שוב כותבת. אני שמחה מאוד שאתה בריא וההבטחה שלך נחוצה לי מאוד כדי להמשיך לחיות, כי אני כל הזמן לא רגועה, ובכל נגיסה שאני מכניסה לפה אני חושבת שאתה רעב. אני משתדלת לשלוח לך לחם בכל שבוע.

בהמשך מכתבה זה מיוני 1942 זושה משתפת את בעלה בקשיי היומיום. היא מייחלת לשובו ומלינה על שבעלה עדיין לא שב, אף שיהודים אחרים שנפלו בשבי כבר חזרו לעירם:

אני כותבת אחרי הפסקה של כמה ימים. אני עצבנית בזמן האחרון אבל זה שום דבר. לפעמים נדמה לי שלא אחזיק מעמד, הייתי רוצה לברוח למקום כלשהו ולא לדעת כלום. נפלו עליי געגועים ודאגה לצורכי היומיום, הרי אני צריכה לדאוג להרבה נפשות, ובמיוחד לילדה. אבל למה לספר לך את כל זה? לך ישנן הצרות שלך, ואין לך שליטה על המצב. אני רק רוצה לדעת למה כל היהודים חזרו ואתה לא? אני שוב חוזרת על עצמי. כאן לא כל כך גרוע.¹²

זושה לא יכלה כמובן להעלות על דעתה בעת ההיא ששהייתו במחנה השבויים תציל אותו מהגורל שחיה לחוזרים לפולין. בעת כתיבת המכתב כבר החלו הגרמנים בשילוחם של יהודי בבנדין לאושוויץ. בין בבנדין לחו"ל, בעיקר שווייץ, התקיימה חליפת מכתבים ענפה.¹³ אזור זגלמביה (Zagłębie) סופח לרייך, ולכן התאפשר בבנדין לקיים קשרים עם הגנרלגוברמן מצד אחד ועם ארצות ניטרליות כמו שווייץ וטורקיה מצד שני.¹⁴ גטו בבנדין נסגר רק בתחילת 1943, ולכן עד מועד זה עוד היה אפשר לשלוח משם דברי דואר. פעילותן האינטנסיבית של תנועות הנוער בבנדין תרמה אף היא להיקף ההתכתבות, וכמוה גם העובדה שאלפרד שוורצבאום, שפעל בשווייץ, היה מבני בבנדין. יהודי בבנדין השתמשו ברמזים ובמילות קוד כדי לספר במכתביהם

12 זושה פוטש, מכתב לרפאל, 6 ביוני 1942.

13 למחקר בנושא דואר מבנדין ואליה בימי השואה ראו: נפתלי צחר, "דואר השואה כמקור לתיאור אירועים" (בבנדין-בנדסבורג), משואה: קובץ שנתי לתודעת השואה והגבורה ט (1981), עמ' 67-74.

14 אביהו רונן, יהודי זגלמביה בתקופת השואה, 1939-1945 (חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל אביב, 1989).

על המתרחש בעירם. התכתובת עם שווייץ שימשה צינור להעברת ידיעות גם ממקומות אחרים בפולין. כך למשל הגיעו ידיעות מוורשה או מצ'נסטוחובה (Częstochowa) לבנדין ומשם לשווייץ. עם הזמן נהיה קשה יותר לקיים את קשרי הדואר, משום שהיודנט ניסה לשלוט גם בהתכתבות עם הגורמים השונים בשווייץ. מרין, ראש היודנט, ועוזריו צנזרו הן את המכתבים היוצאים לשווייץ הן את המכתבים הנכנסים. הכותבים נאלצו אפוא להערים לא רק על הצנזורה הגרמנית אלא גם על אנשי היודנט. ברבים מן המכתבים שנשלחו מפולין לארצות אחרות נקטו הכותבים שפת רמזים. לעיתים התקשו הנמענים בפענוח.¹⁵ אך למרות החשדנות של השלטונות השווייצריים והצנזורה הגרמנית, על-פי-רוב התקיים קשר מכתבים תקין עם זגלמביה גם במהלך 1943. מכתבים הגיעו לייעדם בתוך שבוע, לעיתים בתוך שבוע-שבועיים, זמן סביר בנסיבות העת ההיא.¹⁶

דוגמה לניסיונות להערים על הצנזורה ניתן לראות גם במכתביה של זושה לבעלה. בקיץ 1943, זמן קצר לפני חיסול גטו בנדין ולפני שילוחה לעבודת כפייה בגרמניה, כתבה:

בימים אלו מלאה שנה למחלתי, אבל למזלי היא עברה. אילולא הייתי בבנדין היה מצבי לא טוב. קיבלתי תמיכה ועזרה לבביות מאוד. אני מייחלת לזמן שאוכל להחזיר את כל חובתיי. אם אני לא אוכל לעשות זאת, עליך לזכור ולעשות זאת במקומי.¹⁷

את המחלה הזכירה גם במכתבים שנכתבו שנה קודם לכן, וגם בהם הודתה למי שסייעו בהחלמתה. ייתכן, כמובן, שאכן מדובר במחלה ממשית, אך לא בלתי סביר להניח שהמילה "מחלה" מרמזת לגירוש שניצלה ממנו בזכות התערבותם של אנשים בעלי השפעה. תמיכה לכך אפשר למצוא במשפט "אילולא הייתי בבנדין היה מצבי לא טוב", וכן בצורך שלה להשיב תודה ולשלם את כל חובותיה למיטיביה ולציין זאת אף שכבר חלפה שנה מאז "חלתה". בחודש מאי 1942 החלו הגרמנים בגירוש יהודי בנדין לאושוויץ. ליהודים נאמר שהם מועברים ל"יישוב מחדש". הגירוש הגיע לשיאו באוגוסט. זושה הזכירה את "מחלתה" בפעם הראשונה במכתב מסוף קיץ 1942, לאחר שכבר "החלימה" ממנה, ולכן ייתכן שניסתה לספר שניצלה מהגירוש של אותו קיץ. נימה חדשה מתגנבת למכתבה בהעלותה את האפשרות שלא יהיה ביכולתה להודות למיטיביה והיא מבקשת מבעלה לעשות זאת. גם במכתבים אחרים נקטה שפת סתרים. כך למשל כתבה במכתב מינואר 1943: "הרבה אנשים בבנדין קיבלו הודעות להצטרף לקרובי משפחה", ובכך רמזה כנראה לשילוחים

15 צחר, "דואר השואה", עמ' 72.

16 רונן, יהודי זגלמביה, עמ' 452.

17 זושה פוטש, מכתב לרפאל, 14 ביוני 1943.

שהתרחשו בתחילת השנה, במכתבים אחרים השתמשה במילה "עמך" כדי לשאול את בעלה אם נמצאים איתו קצינים או חיילים יהודים. ככל שחלף הזמן הלכו והתקצרו מכתביה של זושה, והייאוש השתלט עליהם: "התנאים ודאגות היומיום מכניעים אותי", כתבה במכתב מראשית ינואר 1943. באחד המכתבים האחרונים ששלחה זושה לבעלה היא הפצירה בו להתמיד בקשר המכתבים עם "אלף" (אלפרד שוורצבאום). היא הייתה רוצה לשלוח לו מכתבים מעודדים יותר, אך המציאות שבה חיה הכתיבה את אופיים של מכתביה: "לא נעים לי שהמכתבים שלי אינם כפי שהיו צריכים להיות. זה למרות רצוני".¹⁸ את המכתב האחרון שקיבל רפאל מאשתו היא כתבה ביוני 1943. זושה שולחה למחנה העבודה גרינברג (Gruenberg) בגרמניה¹⁹ ועקבותיה אבדו. רפאל למד על גירושה של רעייתו ממכתב ששלח לו אלק, מכר בן עירו. "זושה נמצאת במחנה עבודה לא רחוק מכאן וכותבת מכתבים טובים. הנסיבות גרמו לנסיעה שלה וגם של מכרים רבים שלנו".²⁰ לילקה, שחתימתה בכתב יד של מי שמתנסה לראשונה בכתיבה מופיעה על כמה מהמכתבים, גורשה עם סבתה ועם דודתה לאושוויץ ונספתה שם.

"האדם נתון בנסיבות שאין לו שליטה עליהן"

מתוכן המכתבים ששלחו בני המשפחה אל רפאל עולה כי נוסף על מכתבים אלו ועל מכתבי התשובה של רפאל התכתבו בני המשפחה גם זה עם זה. בין היתר הם מְצַרֵּים על אובדנם של מכתבים רבים. "אנחנו ממש מיואשים מכך שאינך מקבל את המכתבים שלנו. אתה יודע היטב שזה בגלל שינוי הכתובת",²¹ כתב מאיר לבנו מגטו ורשה בפברואר 1942. לעיתים ניסה לרכך מעט את המציאות, ניסה לעודד אותה והמעייט בחומרת סבלם:

אני מבין שהכי מעניין אותך מצב בריאותנו ו[לדעת] שאיננו סובלים מרעב [...]
אם אנחנו חיים ואנחנו בריאים, זה לא עניין של מה בכך. אם אנחנו מקבלים

18 זושה פוטש, מכתב לרפאל, 13 במאי 1943.

19 מחנה זה הוקם בפברואר 1942 ליד העיר גרינברג, מצפון-מערב לברסלאו. המחנה יועד לגברים ונשים שהועסקו במפעלי הטקסטיל (Deutsche Wallwaren Manufaktur GmbH, DWM). רוב הנשים הובאו למקום על ידי ארגון שמלט (Organisation Schmelt). ביולי 1944 הוסב מחנה גרינברג למחנה עבודה לנשים – אחד מני רבים ברשת מחנות גרוס-רוזן (Gross-Rosen). במחנה נעשו סלקציות אכזריות, והנשים גורשו לאושוויץ. בראשית 1945 הוצאו האסירות לצעדת מוות. ב-2 במאי, לאחר שרבות מהן נורו למוות, שוחררו הנותרות בידי האמריקאים באזור צ'כיה. ראו: בלה גוטרמן, "מבוא", בתוך פלה שפס, בלב בערה השלהבת: יומנה של פלה שפס, מחנה העבודה גרינברג, עורכת בלה גוטרמן, ירושלים: יד ושם (תשס"ב), עמ' 7–19.

20 אלק, מכתב לרפאל, ללא תאריך.

21 מאיר פוטש, מכתב לרפאל, 8 בפברואר 1942.

מכתבים ממך, אנחנו מאושרים, אם אנחנו מקבלים ידיעות מזושה שהיא עובדת ושהילדה בריאה, אז אנחנו מאושרים מאוד. מלבד זאת, יש לנו רק שאיפה אחת, להמשיך לשרוד ולזכות לראות ימים טובים יותר. אם אנחנו, בני הדור המבוגר, חיים בתקווה שנהיה יחד ושהזמנים הקשים האלה יסתיימו, אז הצעירים, על אחת כמה וכמה, חייבים להאמין בכך.²²

ובמכתב אחר כתבו: "אנחנו כולנו בקו הבריאות, ואתה, אל תיפול רוחך – היה חזק ואמיץ גם בהמשך. המערבולת הנוראה שסחפה את העולם סופה יבוא".²³ דבורה, אימו של רפאל, הוסיפה בדרך כלל בתחתית המכתב מילים אחדות שקיפלו בתוכן את הדאגה הרבה. "אוצרי, שתזכה להגיע לגילו של סבך, רק שיהיו תנאים אחרים. מנשקת אותך בחום, אימא",²⁴ היו דברי הפחדה שלה מבנה במכתב האחרון שקיבל מהוריו. באחד ממכתביו כתב מאיר פוטש לבנו: "אנחנו חיים פה בתנאים לא פשוטים והאדם נתון בנסיבות שאין לו שליטה עליהן". ואולם ההתכתבות בין בני המשפחה מעידה כי למרות הנסיבות הם השתדלו לשנות את גורלם, וניסו למשל להשיג דרכונים זרים ולמלט את לילקה מפולין.²⁵

קשר המכתבים בין ארץ-ישראל המנדטורית למחנה השבויים בגרמניה נשמר עד מרץ 1944. יו"ק שלח לאחיו חבילות מזון ומכתבים. שני נושאים מרכזיים עולים ממכתביו: ניסיונותיו להציל את לילקה והדאגה להורים בגטו ורשה. "בנוגע לילדה שלך אתה יכול להיות סמוך ובטוח שאעשה כל שביכולתי, אם כי הסיכויים קלושים".²⁶ גם לאחר פלישת גרמניה לפולין המשיכו יהודים להגר מאירופה, אולם באוקטובר 1941 נאסר על יהודים להגר מתחומי הרייך ומהשטחים הכבושים והיציאה מפולין נעשתה כמעט בלתי אפשרית.²⁷ יו"ק פנה ככל הנראה לסוכנות היהודית בניסיון להשיג רישיונות עלייה ללילקה ולאימה, אך הוא ידע שהסיכויים למלט אותן מפולין

22 מאיר פוטש, מכתב לרפאל, 20 במאי 1942.

23 מאיר פוטש, מכתב לרפאל, 19 בפברואר 1942.

24 דבורה פוטש, מכתב לרפאל, 5 ביולי 1942.

25 מאיר פוטש, מכתב לרפאל, 25 במאי 1941.

26 יוסף פוטש, מכתב לרפאל, 12 באפריל 1943.

27 אפרת קנטור מציינת ששנת 1940 ציינה סיום תקופה בכל הקשור לעלייה לארץ-ישראל מפולין. לעומת שנות השלושים, שבהן דובר על "גלי הגירה", ב-1940 הגיע טפטוף דליל בלבד. ראו: אפרת קנטור, "וולפי, אנייה אחת נסעה בלעדינו. באנייה הבאה אני נוסעת. איתך, או בלעדיך": הגירת משפחות יהודיות מפולין אל מעבר לים באביב 1940", הגירה 2 (2013), עמ' 3-34. ראו גם: חיים ברלס, "העליה והמשרד הארצישראלי המרכזי", בתוך: 'גרינבוים (עורך), וארשה, א (אנציקלופדיה של גלויות - פולין), ירושלים ותל אביב: אנציקלופדיה של גלויות (1953), עמ' 413-432.

קלושים.²⁸ "בנוגע למשפחה אני מודה בכנות שאני ממש מיואש ומוכן לגרוע מכול", כתב יו"ק ביולי 1943, כשנה לאחר שהוריהם גורשו ככל הנראה לטרבלינקה. "בכל מקרה, אם יש לך ידיעות כלשהן, אפילו על קרובים רחוקים יותר, כתוב לי בפירוט".²⁹ חודש נובמבר 1942 היה נקודת המפנה בהבנה של היישוב היהודי בארץ שהמתרחש באירופה איננו עוד פוגרום כמו בשנים עברו אלא משהו אחר לגמרי – השמדה.³⁰ באותו חודש הגיעו ארצה 69 יהודים בעלי אזרחות ארץ-ישראלית, עשרה מהם מזוגלמביה, שהוחלפו בקבוצת גרמנים שחיו בארץ. הסוכנות היהודית אישרה את המידע שמסרו המוחלפים ופרסמה הודעה רשמית בדבר ההשמדה המתרחשת באירופה. נראה כי דאגתו של יו"ק, החוזרת ועולה מתוך מכתביו לאחיו, משקפת את ההבנה הזאת.

"אלפי היקר"

אוסף המכתבים שבעיזבון של רפאל פוטש שופך אור גם על פעילות ההצלה שניהל אלפרד שורצבאום משווייץ. בין היתר ניסה לסייע באמצעות משלוח כסף וחבילות מזון ובגדים, שנארו בעיקר בפורטוגל, אך גם בטורקיה ובשוודיה, ונשלחו לשטחים הכבושים. שורצבאום, על-פי עדותו, שלח מאות חבילות לבנדין – לבית החולים ולבית הזקנים ולאנשים פרטיים שמך עליהם שיעבירו את החבילות ליעדן. מאיר פוטש, כך מתברר מתוכן מכתביו אל שורצבאום, היה אחד האנשים הללו. בין השניים הייתה היכרות מוקדמת רבת שנים. מן המכתבים משתמע כי שורצבאום שלח אל פוטש חבילות שהיו מיועדות גם למכרים אחרים של שורצבאום בגטו ורשה.³¹ פוטש העביר את החבילות ליעדן, ואם מסיבות כלשהן לא עלה בידו לעשות זאת, הוא דיווח על כך לשורצבאום ומסר לו ידיעות על מכריהם המשותפים. מעדותו, וגם ממכתביו לרפאל ולמאיר, עולה כי לשורצבאום היה חשוב ביותר לקבל אישור שהחבילות הגיעו לתעודתן. בעדותו הוא מִצָּר על שלא כל החבילות ששלח אכן הגיעו לידי נמעניהן, שכן אנשי היודנט החרימו אותן. בעיזבון של רפאל פוטש שמורים מכתבים ששלח אליו שורצבאום, וגם מכתבים

28 לעיון בתיקים נוספים המתארים את מאמצייהם של בני משפחה לסייע לקרוביהם באירופה באמצעות סרטיפיקטים ראו למשל: אבליה"ג, מדור רישום מרכזי, תיק 29180 (אוסף תרזה ולודוויג המרדינגר; תיק 28941 (אוסף משה קליין); תיק 39485 (אוסף ורנר והילדה קופמן).

29 יוסף פוטש, מכתב לרפאל, 8 ביולי 1943.

30 ראו למשל: דינה פורת ויחיעם ויץ (עורכים), בין מגן דוד לטלאי צהוב: היישוב היהודי בארץ-ישראל ושואת יהודי אירופה 1939-1945 – קובץ תעודות, ירושלים: יד ושם ויד יצחק בן צבי (תשס"ב), עמ' 21-24, 75-79.

31 שורצבאום מספר בעדותו ששלח את החבילות דרך פורטוגל לכתובות של מוסדות יהודיים בבנדין, בטוסנוביץ, בדומברובה (Dąbrowa) ובאולקוש (Olkusz), אך גם לאנשים פרטיים שהכיר וסמך עליהם. בין היתר הוא מזכיר את מכריו ד"ר ויינציהר, ויגודסקי ופאכטר. שווארצבאום, "פעולות עזרה משווייץ", עמ' 139.

ששלחו הוא עצמו ומאיר אביו מגטו ורשה אל שוורצבאום בלזואן.³² שוורצבאום התכתב עם יהודים רבים וקיישר בין בני משפחה. בהסתמך על עדויות טוען נפתלי צחר כי כתבו אליו "כמה רבבות" מאנשי בנדין וסוסנוביץ.³³ קשר המכתבים עם שוורצבאום היה עבור בני משפחת פוטש, כמו עבור יהודים רבים אחרים שניסה לעזור להם, הסיכוי היחיד להצלה, פתח תקווה. בני משפחת פוטש קיוו שיצליחו להציל את לילקה בסיועו של שוורצבאום. "כתבתי לזושה וביקשתי לשלוח לי תצלומים שלה ושל הילדה, אך עד עכשיו לא נעניתי. אני מקווה שיוזיק משקיע מאמצים לאחד את אשת אחיו ואת אחייניתו. מצווה עלינו להיות ברוח טובה", כתב שוורצבאום לרפאל ב-9 במרץ 1943. התצלומים היו נחוצים לו עבור דרכונים.³⁴

שוורצבאום היה מעורב במאמצים להשיג דרכונים של מדינות ניטרליות, על-פי רוב מדינות מרכז ודרום אמריקה, עבור יהודים בפולין הכבושה. כנתינים זרים היו מחזיקי הדרכונים אמורים להישלח למחנות מעצר לנתיני חו"ל ולהישאר בהם עד תום המלחמה או עד ביצוע עסקת חילופי שבויים. יוזמה זו יצאה לפועל בפעם הראשונה על-ידי פעילי אגודת ישראל בשווייץ. עד מהרה היא הפכה לאפשרות ההצלה העיקרית באותה תקופה, והיא נוהלה משווייץ בידי נתן שוואלב, ד"ר אברהם זילברשיין ושוורצבאום.³⁵ על-פי רוב, בשלב זה של המלחמה לא הצליחו בעלי דרכונים זרים להגר למדינות שמטעמן הונפקו הדרכונים, אולם היה בכוחן של תעודות אלו לספק הגנה מסוימת לבעליהן כאזרחים של מדינות ניטרליות או מדינות אויב.³⁶ אפרים ודוף מציין שבבנדין התקבלו עשרות עד מאות דרכונים, אך רק כעשרים איש זכו לעבור למחנות שבחסות הצלב האדום. נתן עק, במחקר הראשון בנושא זה, טוען שעם היוודע בשווייץ דבר ההשמדה ההמונית "הוחל בהתקנת דרכונים וניירות קונסולאריים בסיטונות".³⁷

הסיוע שהשיט שוורצבאום התבטא גם בהעברת ידיעות בין בני משפחה ובשמירה על הקשר ביניהם. "כבר יותר מחודשיים אין לנו ידיעות ממנו [מרפאל]. לא אוכל לבטא את הערכתי במילים לכל תשומת ליבכם אליו. אני אזכור זאת לעד. הוא לא קיבל מאיתנו דואר כבר חצי

32 באוסף אלפרד שוורצבאום השמור בארכיון בית לוחמי הגטאות שמורה גלויה נוספת שלח רפאל פוטש לאלפרד בלזואן. בגלויה, מ-3 בדצמבר 1943, פוטש מביע את דאגתו בעקבות אובדן הקשר עם יקריו בבנדין. ראו: אבלה"ג, תיק 39585, מדור רישום מרכזי.

33 צחר, "דואר השואה", עמ' 69.

34 על ניסיונות ההצלה באמצעות דרכונים ועל מעורבותו של שוורצבאום ראו: רונן, יהודי זגלמביה, עמ' 446-464.

35 שם, עמ' 446.

36 ראו: אפרים ודוף, "דרכונים של אקוודור כתעודות הגנה ליהודים בשואה: המקרה של הקונסול מוניוס בוררו", ילקוט מורשת 96 (תשע"ז), עמ' 97-118.

37 נתן עק, "נסיונות הצלה על ידי דרכונים ותעודות אזרחות של ארצות אמריקה הלאטינית", יד ושם - קובץ מחקרים בפרשיות השואה והגבורה א (1957), עמ' 93-111.

שנה³⁸, כתב מאיר פוטש לשוורצבאום ביולי 1941. בכל הזדמנות הוא הביע את תודתו העמוקה לשוורצבאום ולרעייתו מינה. על החשיבות העצומה שייחס למכתביו כתב לשוורצבאום גם רפאל:

אני מחכה בסבלנות (וזאת לימדה אותי תקופת השבי) לידיעות מאנשים שהזכרת. אני בריא לגמרי ורק מטריד אותי ומדאיג גורלם של בני משפחתי. אינך מתאר לעצמך את משמעות כל מכתב, כל ידיעה שאני מקבל, מהקרובים ושוחרי טובתי, לכן אני מבקש לכתוב לי הרבה וברוחב לב.³⁹

שוורצבאום אפוא ידע היטב כמה היו חשובים המכתבים והחבילות למקבליהם: "הבנתי, כי לחבילות יש חשיבות מוסרית ופסיכולוגית כמקור עידוד נוסף לערך החומרי, כי הנה ישנו מישוהו בחוץ לארץ החשוב עליך".⁴⁰ "אל תיפול רוחך", כתב לרפאל ביוני 1943, "יש לך משפחה ולמענם אתה חייב לשמור על בריאותך ועל חיך. אני מבין אותך לחלוטין, אבל היה חזק והחזק מעמד. עד הסוף".⁴¹ "תקוותנו העמוקה", כתב במכתבים רבים, "שנוכל במהרה להתאחד עם יו"ק".⁴² אלא שהידיעות מלואן נהיו קשות יותר ויותר עם הזמן. "זה שבוע אי אפשר לשלוח מכאן מכתבים ותמונות - הדואר חוזר. הסברה היא שכולם עזבו את המקום",⁴³ בישר שוורצבאום לרפאל. "את מאיר לא אשכח לעולם",⁴⁴ כתב יומיים אחר כך, כאשר היה ברור לשניהם כי לא יגיעו עוד ידיעות מוורשה.

* * *

המכתבים שנמצאו בעיזבון של רפאל פוטש מציגים את קורותיהם של בני משפחה המנסים לפענח את המציאות החדשה שנקלעו אליה ולהתמודד איתה. חליפת המכתבים עם אלפרד שוורצבאום שופכת אור על ניסיונותיו לסייע לבני עירו, ולא רק להם, בעזרה חומרית, בעידוד ובתקווה להצלה, על מאמציו לשמור איתם על קשר ולהעניק להם תמיכה. העיזבון חושף גם גילויים משפחתיים שיש להם ערך רב לבני הדור השני, גילויים שיש בהם כדי להסביר להם את המשא הרגשי שנשאו בילדותם - אותה "נשורת רדיואקטיבית" כהגדרתה של גמפל - אשר עד כה לא הבינו את פשרו.

38 מאיר פוטש, מכתב לשוורצבאום, 9 ביולי 1941.

39 רפאל פוטש, מכתב לשוורצבאום, 16 בפברואר 1941.

40 שוורצבאום, "פעולות עזרה משווייץ", עמ' 140.

41 שוורצבאום, מכתב לרפאל, 7 ביוני 1943.

42 לדוגמה, שוורצבאום, מכתב לרפאל, 17 בנובמבר 1943.

43 שוורצבאום, מכתב לרפאל, 14 באוגוסט 1943.

44 שוורצבאום, מכתב לרפאל, 16 באוגוסט 1943.